

változat uralkodik, mégpedig a vidék *j-ző* regionális köznyelve ellenére *Újhel*, a bodrog-köziek helyi nyelvjárásban *Úhel* formában.

Tanulmányozásra érdemes a párhuzamosan élő két fő változat alaktana, azon belül a viszonyragok használata. SZABÓ GÉZA szerint a hivatalos és a helyi használatú változat ragozása eltérhet egymástól, s többek között városunk neveinek példájára hivatkozik. Ezek szerint: „*Sátoraljaiújhely*, -en, -re, -ről, de *Újhel*, -be(n), -be, -ből.” Hozzáteszi, hogy az utóbbi, „a belső helyragos alakok kívül esnek az irodalmi-köznyelvi normán” (MNYTK. 160. sz. [1981] 140). Tudnunk érdemes, hogy a tősgyökeres újhelyiek a hivatalos, hosszabb névváltozat esetében is a belső helyviszonyt kifejező toldalékokat részesítik előnyben, s a régi képeslapokon is gyakran olvashatjuk: „Üdvözet S. A. *Újhelyből*” (1899, 1902), illetve „Üdvözet *Sátoraljaiújhelyről*” (1909). Az írók a külső helyviszonyt jelölő ragokat alkalmazzák: *Sátor-Allya-Ujhelyen* (Losontzi 1848), *Sátoraljaiújhelyen*, -ről (Mikszáth 1882; Krúdy 1926; Móricz 1938; Szabó T. Attila 1939).

SZABÓ GÉZA megállapításának érvényességét az a néhány kivétel sem kérdőjelezheti meg, amelyeket a rövidebb névváltozat ragozásában tapasztalhatunk, de a kettősség a regionálisnak, beszélt nyelvnek minősített alak használatában is kimutatható. Kazinczy, Petőfi, Tompa, Kossuth irodalminak vagy hivatalosnak tekinthető szövegekben is következetesen él a belviszonyragokkal (*Újhelyben*, *Újhelybe*, *Újhelyből*), Mikszáth Kálmán viszont külső helyviszonyként fogja fel az esetet (*Újhelyre*, *Újhelyen*), előfordul azonban így is a Különös házasságban: *Újhelyből*.

Végül még két névváltozat-típusról kell említést tennem. Az egyik, amikor a várost – az ún. Barátszeren létesült kolostorra, piarista iskolára gondolva – metaforával *Magyar Wittenbergá-nak* (1926), *Ronyva-menti (Ronyvaparti) Athén-nek* (1877, 1927) nevezik. A másik pedig az egyik névelem tükörfordításával 1920-ban létrehozott szlovák névváltozat: *Slovenské Nové Mesto* ('Szlovákújhely'), amely a városnak a Trianonban Szlovákiának ítélt, korábban *Gyártelep-nek* nevezett részét jelöli. Nem szinonima tehát, hanem szűkebb érvényességi területű szlovák megfelelő. *Nove Mesto* formában ennek is van rövidebb változata a helyi használatban a határ mindkét oldalán. Az egyik új várostérképen találkoztam a szlovák név visszafordításával, így: *Tótújhely* (Sátoraljaiújhelyi útikalauz, év nélkül). Ennek elterjedése (bár élőnyelvi használata elszórtan előfordulhat) nem valószínű és nem is kívánatos mai pejoratív zöngéje miatt.

KOVÁTS DÁNIEL

SZATMÁRNÉMETI NEVE, NÉVELEMEINEK TANÚSÁGAI

1. A XX. század utolsó évtizedeiben (Romániában) divatos volt települések ősiségének a bizonygatása, illetőleg nevük nyelvi eredetének szándékosan célzatos magyarázata¹, ennek során sokszor hivatkoztak Anonymusra, valamint korábbi, XIX. századi szerzők

¹ Indítéka mindig egy etnikum ősi jelenlétének, kontinuitásának bizonygatása volt.

munkáira², illetőleg a század elején (először 1907-ben) megjelent, az említettek állításait felhasználó monográfiára³.

Esetenként az utóbbi évtizedben megjelent monográfiák is (az átlagolvasók befo-lyásolására) felhasználják a régebbi délibábos elméletek némelyikét, holott a nyelvtudo-mány kutatásai és eredményei megnyugtató módon tisztázták a mai helynév nyelvi ere-detét, előzményeit. Ezek a fejtegetések olykor célzatosan az olvasó megtévesztésére, a valóságos történelmi fejlődés elferdítésére törekednek, következésképp nem haszontalan felvillantásuk, hogy szembesíthessük őket a névtan és az etimológia valós tényeivel.

2. A ma *Szatmárnémeti*⁴ néven ismert várossról tudnunk kell azt, hogy nevét 1715-től viseli⁵, a Szamos (egykor) egymással szemben fekvő oldalán elterülő két város, *Szatmár* és *Németi* közigazgatásilag történt egyesülése alapján vette fel. A *Szatmárnéme-ti* név okiratokban korábban is előfordult, de a két város egyesülése előtt ez Németire vonatkozott, a *Szatmár* megkülönböztető jelzőként jelezte, hogy a *Szatmár* melletti Németire vonatkozik.

3. *Szatmár* nevének magyarázatára vonatkozóan a XIX. század első felében igen-csak megmosolyogtató műkedvelő magyarázatok keletkeztek. SARKADI NAGY MIHÁLY, illetőleg BARTÓK GÁBOR könyvében említi THOMÁSZ FERDINÁND könyvét a magyarok eredetéről és nyelvéről, amely szerint a *Szatmár* helynév a héber *Seti mare*, szerinte 'szomorú áradás' kifejezésből származik.⁶ SZÉLES ANDRÁS egykori szatmári református lelkész szerint 'keserű ital' -t jelent, ZANATHI JÓZSEF (1769, görög katolikus vallású) bíró pedig román szavakból eredezteti: *Szát máre* ('nagy falu').⁷ Igencsak délibábos BARTÓK GÁBOR saját „névnyomozása”, ő ugyanis a latin *sero* 'vetek' szóból eredezteti, amelynek származéka a *satum*⁸ 'vetés' szó, s ebből alakult a *Sat(u)már* 'olyan hely, ahol az aranyló vetés árja nagy'.⁹

BOROVSKY SAMU monográfiájában megállapítja, hogy a fenti névmagyarázatok valótlanok, szerinte az egyedüli helyes névmagyarázat: a Németsalföldről érkezett betele-pülők (a Szamoson folyó sószállítás alapján) a települést valószínűleg *Salzmarkt* 'sóvásár' néven nevezték. Az onnét érkezettek tájnyelvben, a neufriesben a 'só' *sat*, a niederländischben *zout* hangalakú, következésképp e tájnyelvet beszélők a sóvásárt *Satmarkt*-nak, illetőleg *Zoutmarkt*-nak mondták, ezekből a szavakból keletkezett a *Zathmar*, *Zothmar* helynév, illetőleg népies hangcserével a *Szakmár*.¹⁰

4. A *Németi* helynév magyarázatában a monográfiák egyetértenek abban, hogy a te-lepülés nevét első lakóiról, a Gizella királyné idejében települt bajorokról kapta. BOROVSKY szerint a név szláv hatásra keletkezett. „Éppen úgy hangzanak – írja – mint

² SZIRMAY ANTAL: *Szatmár vármegye fekvése, története és polgári esmérte* I–II. Buda, 1800; *Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári története*. Összeszedte SARKADI NAGY MIHÁLY, kiegészítet-te BARTÓK GÁBOR. Szatmár, 1860. [Monográfiáját SARKADI NAGY MIHÁLY 1848-ban írta.]

³ DR. BOROVSKY SAMU (szerk.): *Szatmár-Németi sz. kir. város*. Országos Monográfia Társaság kiadása. Magyarország vármegyéi és városai sorozat. Budapest, é. n. [1907].

⁴ Ma Románia területén, hivatalos román neve: *Satu Mare*.

⁵ Gyakorlatilag a két város 1712-ben egyesült, de hivatalosan az 1715. évi 109. tc. alapján vált szabad királyi várossá *Szatmár-Németi* néven. Vö. BOROVSKY i. m. 234.

⁶ Vö. i. m. 18.

⁷ A románban *sat* 'falú', *mare* 'nagy' jelentésű.

⁸ Az a *sero* ige supinum tövéből képzett partitipium perfectuma.

⁹ BARTÓK i. m. 19.

¹⁰ Vö. BOROVSKY i. m. 161–162.

Lengyelországban a hasonló korú települések *Nemci* neve.”¹¹ Megemlíti, hogy a régi (szatmári és németi vonatkozású) oklevelekben a helynév *Nimty*, *Nymti* ~ *Nymty*, *Nempti*, *Nempty*, *Nemphy* alakváltozatokban fordul elő, sőt *Nemphy*-nek is írták.¹²

5. A Szatmár (a népi nyelvhasználatban *Szakmár*¹³ is) nevet a nyelvtudomány az Árpád-kori régi világi személynevek között tartja nyilván,¹⁴ s török eredetüként valószínűsíti.¹⁵

5.1. Szatmár neve (mai ismereteink szerint) először vámjának 1084-ben történő említése kapcsán, de csak III. Istvánnak a XII. században keletkezett okleveléből ismeretes.¹⁶ Később III. Béla király 1181-ben kiadott, menekült jobbágyságra vonatkozó oklevelére említi Szatmár ispánjának¹⁷ nevét. A Várad Regestrum a XIII. század első felében (1205–1235 között) összesen 9 alkalommal tesz említést Szatmárról. A VR. említi először Szatmár várát (*castrum Zathmar*)¹⁸ és 1213-ban a szatmári főesperességet, pontosabban Szatmár főesperesét (*archidiaconus de Zothmar* ~ *Zothomar*). Nem sokkal később II. Endre király 1216-ban kiadott oklevele említi Merc¹⁹ ispánt, aki *Zothmar* ispánnak is nevezte magát.²⁰ 1261-ben a Szatmárra betelepülő németekről (*hospites de Zotmar*, *teutonici de Zothmar*) történik említés.

Az Árpád-kori Új Okmánytár a név *Sacmar* (ÁÚO. 8: 318)²¹ és *Zathmar* (ÁÚO. 9: 259)²² alakját is közli, de *Sothmar*²³ változatban is ismert (MNY. 32: 204).

5.2. Ismert tény: az első 48 királyi vármegye közé tartozott a keleti végeken létesített Szatmár, központja az ispáni vár, Szatmárvár.²⁴ A királyi vármegyék területe felett

¹¹ Vö. BARTÓK i. m. 18–19.

¹² Az adatokat BARTÓK GÁBOR monográfiájából veszi át, aki a város régi oklevelei és határvételei leírása alapján, illetőleg a németi református egyház levéltárában levő, a várost illető oklevelekre hivatkozik, egyben megjegyzi, hogy azért írták őket a fenti alakban, mert az okleveleket magyarul nem értők készítették. Vö. BARTÓK i. m. 20.

¹³ Vö. ÁÚO. 8. 318: *Sacmar*; így használja Ilosvay Selymes Péter az 1564-ben Szatmáron írt versében (Az nagy szent Pál apostolnak életéről és haláláról szép história a szent írásból): *Szakmárban*.

¹⁴ Vö. KOVÁCS Index *Zathmar* a.

¹⁵ A Szatmár személynévben talán a török *sat* „elad, kereskedik” rejlik (vö. FNEsz. II. 598), más értelmezés szerint jelentése „meg nem vehető” (vö. DR. MESKÓ LAJOS: Décse: Ösmagyar keresztény neveket keresztény szellemben. In: *Jó Forrás Évkönyv*, 1944). Nem valószínű DR. KARÁCSONYI JÁNOS állítása (In: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig I–III. Budapest, 1900–1901, III. 220), miszerint a városban első házat építő flamand ~ vallon telepes neve, ui. ilyen etnikumú telepesek csak később (1095–1117 között) érkeztek az országra.

¹⁶ III. István oklevele közli Szent László király adománylevelét, amely felsorolja a szentjebbi monostor alapításakor a kolostornak adományozott anyagiakat, köztük „Szalacs és Szatmár vámját”. Vö. GYÖRFFY 1987: 668.

¹⁷ Nicolaus.

¹⁸ A 102. számú perből két ispán nevét tudjuk meg: *András*, *Simon*, ez utóbbi udvarbírája: *Detmár*; a szatmári vármegy magyar nevei mellett idegen etnikumra (vagy ősré) utalók: *Vajvoda*, *Detmár*, *Sobret*. A 183. számú perből megtudjuk a várispán nevét: *Vingyoszló*; a várjobbágyság (valamennyien Szent István szabadjai) nevei között magyar, valamint feltehetően szláv nyelvi eredetű (*Zsebrek*, *Vaiszló*) és külföldi (*hospes*) ősré utaló magyar nevet (*Vendég*) is találunk.

¹⁹ A *Merc* név valószínűleg német nyelvi eredetű (< n. *Mer(t)z* ~ *März*. Vö. HANS BAHLOW: *Deutsches Namenlexikon*. Bindlach, 1990. 329, 336.

²⁰ Mikola községet II. Endre király 1216-ban adományozta hű szolgálataiért Merc ispánnak, akinek birtoka a szatmári németekével szomszédos, s aki *Zothmár* ispánnak is nevezte magát. Vö. BOROVSKY 1907: 114.

²¹ 1270-ben.

²² 1279/1334-ben.

²³ 1138/1329-ben.

közigazgatási jogkörrel a király által kinevezett várispán rendelkezett. Első ispánját a király bizonyosan jobbágyurai közül nevezte ki. S minthogy kezdetben – mint még sok helyen – a nép a határispánt tekintette a vár és a szervezet (új) birtokosának, ennek neve a vármegye nevében maradt fenn.²⁵

5.3. Az első ispán neve alapján kialakult *Szatmár* helynév (majd megye neve) a későbbiekben pusztá (képző nélküli) helynévként családnévvé is válhatott, erre következtethetünk abból a tényből, hogy 1216-ban *Merc* ispán magát *Zothmár* ispánnak is nevezte, a XV. században pedig a *Szatmár* számos esetben képző nélkül keletkezett családnévként ismeretes (1406: *Michaelis Zathmar*, 1420: *Paulum Zathmar*, 1426: *Petrus Zathmar*, 1433: *Valentinus Zathmar*).²⁶

6. A *Németi* helynév szláv nyelvi eredetét a nyelvtudomány tisztázta: a magyar nyelv *német* szava (az ósszláv **němьcь*-re visszavezethető) szláv *němc* (eredetileg 'nem szláv, idegen' jelentésű) melléknév származéka, esetleg egy kelta törzsnév átvétele.²⁷ Az etnikumot jelölő *nemt* név (akárcsak a többi idegen népelem nevével megnevezett település esetében) csak később bővült a birtoklást kifejező *-i* képzővel. A *nemt* szó magyar nyelvhasználatban kialakult *nemti* ~ *nempti* származékának jelentése 'a németé'.

6.1. A *Szatmár* melletti *Németi* nevének első (magyar forrásainkban megjelenő) írott változatai *Nimty*, *Nymti* ~ *Nymty*, *Nempti* hangalakúak. A *német* népnévnek ezek a változatai kormeghatározó értékűek, ugyanis a magyar nyelvben a germán etnikumnak ez a megnevezése a XI. században ismeretlen volt.²⁸ Általánosan ismert viszont az, hogy a helyi lakosok a közjük/szomszédságukba települő más etnikumú lakosokat, illetőleg településüket az etnikumnak az ő körükben használatos nevével nevezik meg. A *Szatmár* szomszédságában megtelepülő germán etnikumú (germán nyelvet beszélő) lakosokat csakis az itt/a környéken lakó szláv etnikumú lakosok²⁹ nevezhették meg először a *němc* hangalakú szóval. A megnevezést itt és ekkor vehették át *nimt* (*nymt*) ~ *nemt* ~ *nempt* hangalakban az itt élő, s az átvétel tanúsága szerint (szláv *-é < magyar *-i* hang) *i*-ző nyelvjárást beszélő magyar lakosok.

6.2. A történeti nyelvtudomány segítségével körvonalazhatjuk az átvétel korát is: ez az első ezredforduló és az ezt követő évtizedek lehetett, ugyanis a magyar nyelv fejlődésének ebben a korszakában a magyar hangrendszerből hiányzott még a *c* hang, ezért a *c* hangot tartalmazó jövevényszavakat hanghelyettesítéssel vettük át, a *-c* helyére a *-t* hang került.³⁰

²⁴ Ez a fentebbi adatok alapján (a XI. század végén valószínűleg) a XII. század elején bizonyosan létezett, ugyanitt főesperesség is volt.

²⁵ A magyar helynévadás régi szokása, hogy az első megszálló, a megyék esetében az első ispán neve lesz a névadó (vö. HÓMAN BALINT: *Magyar történet* I. 211. Budapest, é. n.).

²⁶ Vö. KÁZMÉR MIKLÓS: *Régi magyar családnévek szótára*. XIV–XVII. század. Budapest, 1993. 975.

²⁷ Vö. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* II. Szerk. BENKŐ LORÁND. Budapest, 1970. 1011.

²⁸ A Szent István korabeli megtelepedésre vonatkozó XIII. századi okiratok a *teuton* és a *szász* népvét használgák.

²⁹ A térségben a honfoglalás korában – a helynevek tanúsága szerint is – gyér szláv etnikumú lakosság (is) élt.

³⁰ A *Szatmár* melletti *Németi* e nyelvi jelenség kapcsán a korai (minden bizonnyal XI. századi) német települések közé sorolhatjuk.

A *Szatmárnémeti* helynév első eleme tehát a magyar nyelvben régen meglevő Árpád-kori személynév, etnikumot megjelölő második eleme pedig (valószínűleg) a XI. század folyamán történt szláv kölcsönzés.

BURA LÁSZLÓ

FĚLNĚMET, *FĚLNĚMEDI

A címben jelölt földrajzi név és az ebből a helynévből képzett kijelölő jelző funkciójú melléknév írásom témája. A tulajdonnév és belőle képzett közszo együttes tárgyalását az indokolja, hogy PELLE BÉLÁNÉ egri nyelvész az 1986-ban Zalaegerszezen rendezett IV. magyar névtudományi konferencián A helységnevek differenciálódásáról (*al-fel; alsó-felső* előtagokkal) címmel tartott előadást (PELLÉNÉ 1989). Ebben Felnémettel, az 1961-ben Egerhez csatolt településsel is foglalkozott. PELLÉNÉ elfogadja a FNESz.³ megállapítását, mely szerint a település neve korrelációban lehet egy **Alnémet* helynévvel (FNESz.³ 215). Az 1988-as negyedik, bővített és javított kiadásban már a feltételezésre utaló csillag hiányzik a fentebb említett település neve elől. Ezt olvassuk: „A *Fel-* előtag az egykori Alnémettel való korrelációra mutat.” (FNESz.⁴ I. 452) PELLÉNÉ szól arról is, hogy „Több egri szakember kapcsolatba hozza a két települést – Felnémet, Almagyar –, de még nincs rá bizonyíték.” (PELLÉNÉ 1989: 156)

SOÓS IMRE, a Heves Megyei Levéltár egykori igazgatója a Felnémet története című kéziratot munkájában a következőket írja: „Heves megye területét általában az Aba nemzetség szállta meg a honfoglalás korában. Az Eger völgyén elterülő falvakat pedig II. Géza alatt (1125) a Lüttich környékéről származott német-flamand csoport szállta meg. Felnémet ettől a német települő csoportról vette nevét, míg vele szemben, Eger város déli oldalán fekvő másik falu, melynek lakói magyarok voltak, Almagyar nevet nyert (Eger felett Felnémet, Eger alatt Almagyar).” Ez utóbbi kihalt település, csak utcanév őrzi emlékét a mai Egerben. GYÖRFFY GYÖRGY Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza című munkájában ezt olvassuk az **Eger- Almagyar** címszó alatt: „Az egri káptalan Eger-váraljai faluja, mely nevét a »Német« és »Olasz« telepek lakóitól eltérő magyar hospeseiről kaphatta. A XIII. század második felétől a településnek már csak az első fele volt meg, a felső (a Sz. Péter templomnál?) a tatárjáráskor pusztulhatott el.” (GYÖRFFY 1987: III. 89.) Itt is említődik a fenti utcanév így: *Almagyar-utca*, valamint a külterületi pr. *Almagyar* és az *Almagyardűlő*.

TINÓDI SEBESTYÉNTől az Eger vár viadaljáról való énekben olvashatjuk:

„Sok janicsárok derre nemmen jutának

Almagyariban hegyoldalba szállának.” (1984: 249.)

GÁRDONYI egyébként szintén említi az Egertől délre fekvő *Almagyar* települést Az egri csillagok című regényében. Eger várának 1552. évi ostromakor tehát még létezett a település, legalábbis a GYÖRFFYTől említett „alsó fele”. Elpusztult, azaz kihalt a másik település, Tihamér is. Pedig még Tinódi ír róla: „Az beglerbék Tihamér felől szálla” (uo.). Gárdonyinál is falunévként fordul elő. Egerben nem is olyan régen még vasúti megálló volt az Eger–Putnok szárnyvonalon, később amolyan „teherpályaudvar” szerepe lett; ma már csak a *Tihamér* név szerepel az egykori állomás épületén.